

TARİHSEL OLAYLARIN DENGEBÊJLER ARACILIĞIYLA SÖZLÜ KÜLTÜRE AKTARILMASI

Canser KARDAŞ^{1*}

¹Şırnak Üniversitesi, Türk Dili Bölümü, Şırnak

*kardascanser@gmail.com

Özet: Bir toplumu, bölgeyi etkileyen olaylar yaşandığında, olayı yaşayan topluluk veya bölge sözlü kültür ortamında yaşıyor ise ya da yazılı kültür henüz oturmamışsa olayı, ilgili topluluğun söz taşıyıcıları aracılığıyla sonraki dönemlere aktarırlar. Bunlar çeşitli topluluklarda farklı isimlerle anılmışlardır.

Henüz yazılı bir kültürün oluşmadığı Kürtler arasında da tarihsel olayları hikâyeleştiren/destanlaştıran söz ustaları dengbêjlerdir. Dengbêjler stran, klam, dilok gibi halk edebiyatı ürünlerinin yanında gördükleri ve duydukları tarihsel olayları destanlaştıran olarak anlatırlar. Bu çerçevede Dengbêjlerin tarihsel olayları aktarma şekilleri anlatılmaya çalışılacaktır. Özellikle Miradê Kinê, Şakiro ve Reso'nun tarihsel olayları anlatan klamları üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Dengbêj, Sözlü Kültür, Tarihsel Olay

The Passing On Historical Events into Oral Culture Through Dengbêj

Abstract: When the events effecting a region or a society are happened and If the society or region experiencing the events lives in an oral culture or if the written culture hasn't settled yet, the people who tell the culture through words pass on the events to the next generation. These have been differently called in different societies

Dengbêjs are the speech masters that make the historical events stories among the Kurds who haven't had a written culture yet. Dengbêjs tell the historic events that they hear or see especially besides stran, klam, dilok and folk literature products. In this context, the ways Dengbêjs use to transfer the historical events will be tried to explain. Especially Miradê Kinê, Şakiro and Reso's klams that tell the historic events will be focused on.

Key Words: Dengbêj, Oral Culture, Historic Event

1. GİRİŞ

İnsanoğlunun yeryüzündeki macerası, başlangıcından bugüne çeşitli şekillerde ya doğayla mücadele/bütünleşme ya da doğaya hâkim olma şeklinde sürmüştür. Doğayla mücadele ya da bütünleşme sonucunda oluşan maddi-manevi tüm ihtiyaçların edinmesi ve sosyo-kültürel bağlamda kendini ifade edişi kültürün ana temasını oluşturur.

Her topluluk kuşaklar boyunca oluşturduğu gelenek, görenek ve tecrübelerini aktarır. Bu aktarma sonucunda topluluğa ait bir yaşam şekli oluşur. Bu topluluğa aitlik şekli ulusal kültürleri oluşturur. Kültür ortamları genel olarak üç şekilde incelenmektedir. Bunlar “sözlü”, “yazılı” ve “elektronik” kültür ortamları olarak adlandırılmaktadır. Ancak Ong, kültürü birincil sözlü ve ikincil sözlü kültür ortamı olarak ikiye ayırır ve araştırmacılar tarafından daha çok benimsenen bu şekildir. (Ong 1995, 13).

2. SÖZLÜ KÜLTÜR

Çobanoğlu, çalışmamızın ana teması olan sözlü kültürü, insanların yazı, matbaa ve elektronik gibi ses ve sözü mekâna bağlayan teknolojileri kullanmaksızın yüz yüze ve sese dayanarak iletişim kurduğu ortam şeklinde tanımlamaktadır. (Çobanoğlu 2003: 56)

Sözlü kültürün dünyasında, bilgi ve bilgiyi yayma işlevi herhangi bir kurumda değil, tek bir insanın, masalcının, yüreğinde ve ruhunda yer alır ve buna ihtiyaç duyduğu zaman dile getirir. Masalcıda bulunan bu bilgi her ne kadar bireysel olarak aktarılsa da oluşan bilgi birikimi toplumsal bir olgudur. Toplumsal yaşam sonucunda oluşan bu bilgi, aktarıcılar tarafından anlatılar aracılığıyla ortak bir bilinç ve ortak bir kültür oluşturur.

Sözlü kültürler günümüze kadar yazı ile gerçek anlamda bir ilişki kuramamış ya da çok sınırlı olarak temasa geçmiş ve yazıyı toplumun geneline yayamamıştır. Bunun sonucunda yüzlerce yıllık birikimin taşıyıcısı olan sözlü gelenekler oluşmuştur.

Sözlü tarihin devamlılığı toplumsal beleğe ve anımsamaya dayanır. Bu sözlü beklele müzik devreye girer. Tüm sözlü kültürlerde anımsamanın, kusursuz biçimde devamlılığı sağlamanın en etkili aracı sözlü müziktir.

Sözlü kültür ortamında bulunan toplumlar, geçmişlerine ait bilgiyi geleceğe aktarmak için kendi gelenek ve görenekleri göz önünde bulundurarak hikâye anlatıcıları bulundurmışlardır.

Her topluluk biriken sözlü mirası ve yaşadığı olayları geleceğe aktarmak için icracılar oluşturmuşlardır. Topluluğa göre destan anlatıcısı, manasçı, rahip, ozan, âşık, şaman, bahşı, meddah, kıssahân, nakkâl, şehnâme hân, Dengbêj ve griot gibi adlarla anılmaktadırlar.

Çalışmamızın ana temasını oluşturan dengbêjler de sevinçleri, acıları ve tarihsel olayları aktarma işlevini görürler. Yöreye göre Dengbêj, Çirokbêj, Stranbêj, Klamxan, Stranvan, Kasidebêj ve Mıtrrb¹ gibi adlar verilmesine rağmen temelde hepsinin gördüğü ortak işlev sözlü kültür ürünlerini aktarmadır.

3. TARİHSEL OLAY AKTARICILARI OLARAK DENG BÊJLER

Dengbêjlik ve Dengbêjlik geleneği ile ilgili birçok tanım yapılmış ve farklı açılardan da yapılmaya devam edilmektedir. Dengbêj, güncel bir durumu (kız kaçırma, aşk, aşiret kavgası, deprem vb.) veya tarihsel bir olayı belli bir ezgi ile yöreye göre enstrümanlı veya enstrümansız olarak daha önceden üretilmiş sözlü ürünlerinin yanında doğaçlama olarak da sözlü ürün oluşturabilen halk sanatçıları olarak tanımlanabilir.

Sözlü gelenek ürünü olarak kabul edilebilmesi için Brunvad'ın belirttiği gibi "sözlü olma, geleneğe bağlılık, çeşitleme, anonimlik, kalıplaşma" gibi özelliklere sahip olması gerekmektedir(Özdemir 2005: 16). Dengbêjlik geleneğine bakıldığında geleneğin tamamen sözlü olarak devam ettiği, usta-çırak ilişkisinin büyük çapta olduğu, aynı hikâyenin farklı yörelerde varyantlarının olduğu, Dengbêjlikte mahlas alma olmadığından kolaylıkla eserlerin anonimleştiği ve anlatının türüne göre kalıplaşmış ifadeler barındırdığından, Dengbêjlik geleneğinin tamamen folklor ürünü kapsamında değerlendirilmesi gerektiği görüşündeyiz.

Anlatıcının asıl işlevi grubun belleğini korumak olduğunu belirten Allison, yazılı ürünlerin sansürlendiği devletler, ya da resmi görüşle çelişen görüşler zorunlu olarak sözlü ifade edildiğini belirtmektedir. Buna göre sözlü gelenek halkların geçmişlerine dair kutsal hikayeleriyle siyasi eylem yöntemlerini haklı çıkarmak, kalabalıkları ayağa kaldırmak veya bir devrimi ateşlemek için sağlam bir folklorik birikim sağladığını belirlemiştir.(2007:27).

¹ Dengbêj: Doğaçlama stran söyleyebilen, Çirokbêj: Hikaye anlatıcısı, Stranbêj: söylenmiş olan stran-klamaları söyleyen[irticali söyleyemeyen] , Klamxan: Bazı yörelerde Dengbêj kelimesi yerine kullanılan ad, Stranvan: Bazı yörelerde stranbêj kelimesi yerine kullanılan ad, Kasidebêj: kaside, mevlid ve ilahi gibi dini türleri söyleyen, Mıtrrb: Müzisyen, bazı yörelerde düğünlerde çalgıcılık yapanlar için kullanılırken bazı yörelerde de Çingene anlamında kullanılmaktadır.

Dengbêjlik geleneğinin sosyal, siyasal, ekonomik ve kültürel işlevleri bulunmaktadır. Gelenek sayesinde devam eden sözlü kültür ürünlerinin halka ulaştırma ortamları toplum arasında sosyal ilişkilerin güçlenmesini sağlamaktadır. Topluluğu bir araya getirerek paylaşım oluşturur ve ilişkileri güçlendirir.

Dengbêjlik geleneğin önemli işlevlerinden biri de kültürün devamlılığını sağlamasıdır. Dengbêjler, toplumun gelenek, görenek, yaşam şekilleri ve inançları gibi kültürel öğeleri stran ve klamlarda dile getirirler. Yine halk arasında yetişmelerinden dolayı günlük hayatta kullanılan deyim, atasözü, efsane gibi ürünleri anlatılarında sık sık kullanırlar.

Avrupa'da folklor ürünlerinin romantik milliyetçilerce değerlendirilmesi ve politik bir araç olarak kullanılması G. Von Herder ile başlamış hemen hemen tüm Avrupa milletleri aynı yöntemi izlemiştir (Özdemir 2005: 317). Aynı yöntemin Cumhuriyetin kuruluş yıllarında kurulan halkevleri aracılığı ile uygulandığı bilinmektedir. Son dönemlerde Dengbêjlerin tarihsel olayları ezgili bir şekilde anlatı haline getirmeleri yönlerinden faydalanılarak bu amaçla kullanıldıkları görülmektedir. Bu amaç farklı şehirlerde düzenlenen festival ve kutlamalarda "Dengbêj Divanı" ya da "Mala Dengbêjan" [Dengbêjler Evi] gibi icra ortamları oluşturularak yapılmaktadır. Bu doğrultuda Dengbêjlerin de bu yönde rol aldıkları görülmektedir.

Kürt sözlü kültürü aktarıcıları konumunda olan Dengbêjler Kürtlerin yaşadığı tüm coğrafyalarda kıtlıklar, depremler gibi doğal afetler ve aşiretler arası anlaşmazlıklar, din savaşları, yayla anlaşmazlıkları, isyanlar vb. her türlü tarihi olay üzerine klam, şer[Stranên Mêrxasî], stran, dilok, lawje, payîzok, hayranok vb. türlerde eserler üretmişlerdir.

Dengbêjler genel olarak aşk ve hikâye anlatıcısı olarak öne çıkmaktadır. Ancak Dengbêjler toplumdaki kopuk olmadıkları için toplumu etkileyen tarihsel olayları da anlatılarına konu edinmişlerdir. Her Dengbêj'in repertuarında mutlaka küçük çaplı da olsa tarihi bir olayı anlatan anlatıları mevcuttur. Tarihsel olayları konu edinen anlatılar arttıkça orta yaş üstü kişiler tarafından daha çok dinlenmektedir. Tarihsel olaylar genel olarak 20. yüzyılda yaşanan olaylardır. Dengbêjlere konu olan tarihsel olayların çoğunluğunun 20. yüzyıla sınırlı olması, 20. yüzyıldaki koşullar ile açıklanabilir. Bu olayların genel olarak tarihi verilmez; ancak olayların yaşandığı yerler ayrıntılı olarak tasvir edilmektedir.

Stranlarda kişiler tüm yönleri ile verilir. Örneğin Dengbêj Miradê Kinê; “Alîkê Battê, Mala Alîyê Unis, Cemîlê Çeto, Bişarê Çeto” gibi kişileri olayların merkezine koyarak olayları stranlaştırmıştır. Bu şekilde Şakiro, “Hesenê Musa, Bişarê Çeto, Gelîyê Zilan, Şerê Malazgirê, Xalid Bêg, Ferzende Beg” gibi kişi ve olayları merkeze koyarak stranlaştırmıştır. Yine aynı olaya bağlı olarak farklı bakış açıları veya kişiler üzerine stranlar yapılmıştır. Ağrı olayları çerçevesinde Şakiro’nun “Ferzende Beg ve Gelîye Zilan”, Resoyê Gopala’nın “Şerê Seyîdxanê Kerr, Nemînim, Şer Bişarê Seydo”, Nuroyê Agirî’nin “Edo’ye Ezîzi, Elicanê Emerê Eso”, Hiseyne Farê’nin “Şerê Seyîdxanê Kerr” Keremê Kor’ın “Biroyê Hesîkê Têllî”, Nesoyê Agirî’nin “Kuştina Medenî”, Ahmedê Agirî’nin “Şex Zahîr”, Evdilbarîye Panosî’nin “Seyîdxan û Elice” adlı stranları yüzlercesinden sadece bir kaçıdır. Bunun gibi herhangi bir olay üzerine çok sayıda stran yapılabilmektedir. Bu şekilde oluşturulan stranlar, Dengbêjlerin repertuarlarının büyük bir kısmını oluşturmaktadır.

Çalışmamızda tarihsel olayların sözlü kültüre geçme şeklini, son yüzyılda yetişen en büyük Dengbêjlerden Reso’nun “Şerê Seyîdxane Kerr”, Şakiro’nun “Ferzende Beg” ve Mirado’nun “Şerê Alîyê Unis” adlı stranlarından örnekler verilmiştir.

Stranlarda adı geçen kişilerin tamamı gerçektir. Bunlar aşiret ağaları, savaşçılar, ailelerin ileri gelenleri ile devletin her kademesinde görev alan görevliler olabilmektedir.

Konusunu tarihsel olaylardan alan stranların nerdeyse tamamı ağıt türünde olup acı, keder, moral bozukluğu, dram ve trajedinin yanı sıra yer yer sevinç, yiğitlik, mertlik hatta ihanetlikle suçlamaları da kapsamaktadır. Bu stranlar genellikle “Nemînim, Firmana-Fermana, Ez nemînim, Ağao, Maqulo, Wey li min, Ax limin, Lo lawo, Weylo, Mala minê, Dayê dayê” vb. hüzün çağrıştıran nidalarla başlar.

Reso’nun “Şerê Seyîdxanê Kerr” adlı strana (Hey Ağao), Şakiro’nun “Ferzende Beg” adlı stran (Ağao hey li min) ve Mirado’nun “Şerê Alîyê Unis” adlı strand (Firmana-6 kez) ile başlamaktadır. Tarihsel olayları anlatan stranların nerdeyse tamamı bu tür bir başlangıç yaparak giriş yapmaktadır.

Klame merxasî ya da şer denilen bu klamlarda, genellikle kahraman, kendi ismi ile beraber ya çocuklarından biri, babası, annesi ya da onu özel kılacak bir isimle verilmektedir. “Ferzende Beg” için “Bavê Elfezya”, Alîkê Battê stranında “Bavê Mihammed û Nezîr”, Resoyê Gopala’nın söylediği Şerê Seyîdxanê Kerr, Seyîdxan için “bavê Sulhadin” şeklinde adlandırmaktadır.

Şerê Ferzende Beg' de diğêr şerlerden farklı olarak kahramana onun atının adı kullanarak "Siwarê Aznawur" şeklinde hitap edildiği görülmektedir. Bu şekilde kahramanı ön plana çıkarmak Dengbêjlik geleneklerinden biridir.

Tarihsel olay anlatan Stranlarda olayların yaşandığı zaman "ji êvara Xwedê da", "ji şeveqa Xwedê va"² ya da mitolojik anlamlar taşıyan yedi gün yedi gece ya da üç gün ve üç gece "sê roj û sê şev", "heft roj û heft şev"³ gibi kalıp zamanları ya da "Sê deng"⁴ ile seslenme çok kullanılan kalıpların başında gelir.

Yine Dengbêjlerin seslendirdiği bu stranlarda kahramandan ya da savaşçılarından bahsederken "Egîdê mala bavê min", "Bexê mala bavê min", "Bavê bavê min" ya da "Bexê min"⁵ şeklinde seslenmektedir. Bu tür seslenmeleri genel olarak kadınların kullanması bu stranların ilk söyleyicilerinin de kadın olduğu izlenimi vermektedir.

Tarihi olayları konu edinen stranlarda genel olarak olayda kullanılan silahların adı anlatımı güçlü kılmak için ayrıntılı olarak söylenir. Mirade Kinê'nın Şerê Aliye Unis adlı stranında "Alamaniya, fişek, Tifing, damança, otomotik makîneliyan" gibi silahların ismi geçmektedir. Yine benzer şekilde Resoyê Gopala'nın Şerê Seyîdxanê Kerr adlı stranında da "çapli, mawzer" silah isimleri geçmektedir.

"Dımdım Kalesi" epik destanında geçen savaşı kaybetmesi kesinleştikten sonra eş ve kızlarına zehir içirerek esir düşmelerini engelleme motifine benzer bir motif, Mirade Kinê'nın "Şerê Aliye Unis" adlı stranında eş boşama şeklinde vardır.

Stîyên Xanan çil pitir in

Fîncanên jahrê lek digerin

Yek vedixwet çar pêt mirin

(Gelinler kırkı aşıyor

Zehir fincanlarını dolaşiyor

Biri içiyor dördü ölüyor)(Kızılkaya, 2001: 81-115)

² ji êvara Xwedê va: Geceden beri, ji şeveqa Xwedê va: sabahtan beri (Allahın ismi ile beraber kullanılarak anlatım güçlü kılınmaya çalışılmıştır.)

³ sê roj u sê şev: üç gün üç gece, heft roj u heft şev: yedi gün yedi gece [bu iki deyim genel olarak kavga-savaş sahneleri için kullanılmaktadır.]

⁴ Sê deng: (üç ses)Üç kez seslenmek için kullanılmaktadır. Olayın kahramanı babası, eşi, sevgili veya düşmanı tarafından üç kez seslenilerek savaşa/meydana çağrılır.

⁵ Egîdê mala bavê min: Babamın kahramanları, Bexê mala bavê min: Babamın kuzu/koçları, Bavê bavê min: Babamın bası, Bexê min:Kuzum/koçum.

Û sond xwarina bi Weysel Qeranî
Bi wî Siltan Şêxmûsî
Bi wê perda wan a
Û destê wan ji zarok û çolix û kifletên
Wan qetîyan a
Go emê serê xwe nakin şewqan a
Em berê xwe nadin hepisxan e
Û emê destê xwe nakin darê kelemça ne
Wele namûs û pîrekên xwe
Bi sê telaqan ji xwe berdan a
(Ve Weysel Karani ile Sultan Şehmus üzerine
Ve elleri ayrılmış çocuklarından ve ailelerinden
Ve söylüyorlar ki
Başlarımızı şapkalara sokmayacağız
Yönümüzü hapishanelere çevirmeyeceğiz
Ve hiçbir zaman ellerimizi kelepçelere sokmayacağız
Namus ve kadınlarını üç kere yemin ederek bırakmışlar) (Şerê Aliye Unis)

Stranlarda kahraman durumundaki başkişinin ölümü için de duyulan üzüntü, kalıp sözcüklerle dile getirilmektedir. “Heyfa min tê kuştina..”, “tu ne ê mirine bu”, “tu xweşmêr bu” gibi üzüntü belirten ifadelerden sonra mutlaka onun ölümünü de anlatırken vurularak ve yiğitçe hayatını kaybettiğini ifade edilmektedir.

Tarihsel olay anlatan bu stranlarda Dengbêj yaşadığı yörenin kültürüne göre olay yeri/savaş-kavga meydanının tasviri, kahramandan bahsetme şekli, kullanılan rakamsal ifadeler, strana giriş şekli ve kahramanın ölümü bir iskelet şeklinde sabittir. Yeni bir stran oluştururken sadece kişi ve yer adı ile olay değişiyor, onun dışındaki iskelet ya aynı olmakta ya da küçük değişiklikler olmaktadır. Bu durum yazılı kültüre geçmemiş toplulukların benzer görev icra eden sanatçılarında, olayı belleğe taşımak için kolaylaştırıcı bir rol oynamaktadır.

Dengbêjler tarafından oluşturulan bu anlatılar, onların sürekli dolaşmaları ve yeni dinleyicilere ulaştırmaları ile beraber usta-çırak geleneği sayesinde kolaylıkla sözlü kültüre aktarıldığı görülmektedir.

4. SONUÇ VE ÖNERİ

Bir bütün olarak Dengbêjler özellikle 20. yüzyıl içindeki büyük veya küçük çaplı olaylarla ilgili anlatılar oluşturmuşlardır. Yapılacak ayrı ayrı incelemelerle karanlıkta kalmış olaylar bir ölçüde aydınlatılabilir.

Dengbêjler tarihsel olayları, anlatılarına konu ederek toplumda bir toplumsal hafıza oluşmasını sağlamışlardır. Yeni nesillerde merak uyandırarak onları araştırmaya sevk etmektedirler.

Dengbejlerin olaylara bağlı olarak anlatıyı oluşturma yetenekleri ve dolaşmaları sayesinde anlatılar sözlü kültüre aktarıldığı görülmektedir.

Dengbêjlik geleneği UNESCO'nun desteklediği somut olmayan kültürel miras kapsamında değerlendirilerek geleneğin korunması ve gelecek kuşaklara aktarılması sağlanmalıdır. Bu çerçevede geleneğin devamının sağlanabilmesi için çeşitli projelerle desteklenmesi gerekmektedir.

5. KAYNAKLAR

- Alison, C., *Yezidi, Sözlü Kültürü*, Avesta Yayınları, İstanbul, 2007.
- Çobanoğlu, Ö., *Türk Dünyası Epik Destan Geleneği*, Akçağ yayınları, Ankara, 2003.
- Kızılkaya, M., *Kayıp Diwan*, İletişim Yayınları, İstanbul 2001.
- Ong, W. J., *Yazılı ve Sözlü Kültür Sözüün Teknolojileşmesi*, Metis Yayınları, İstanbul 2010.
- Özdemir, N., *Türk Eğlence Kültürü*, Akçağ yayınları, Ankara 2005.
- Miradê Kine, Şerê Aliye Unis
- Şakiro, Şerê Ferzende Beg
- Resoyê Gopala, Şerê Seyîdxanê Kerr